

*Віктор Мойсієнко**

ЛЪКАРСТВО... ВІД ПРИСПАНОГО РОЗУМУ ЛЮДСЬКОГО АБО ПЕРЕКЛАДАЦЬКА МАЙСТЕРНІСТЬ ДЕМ'ЯНА НАЛИВАЙКА

MEDICINE... FROM LULLING HUMAN MIND OR DEMYAN NALIVAYOKO'S MASTER TRANSLATION

The subject of analysis concerns language features and translation peculiarities from Slavonic Orthodox language to Old Ukrainian of written historical documents of the 17th century.

Keywords: written monument, Old Ukrainian language, Church Slavonic language, linguistic consciousness

Słowa kluczowe: zabytek piśmiennictwa, język staroukraiński, język cerkiewnosłowiański, świadomość językowa

Дем'ян Наливайко – одна з найпомітніших постатей українського пізнього середньовіччя. Поет, перекладач, учитель, мислитель. Його твори неодноразово ставали предметом зацікавлень істориків (Я. Ісаєвич, І. Мицько, Я. Бондарчук), літературознавців (В. Перетц, В. Колосова, В. Кречотень, В. Шевчук, О. Астаф'єв), мовознавців (Л. Гонтарук, В. Мойсієнко). Поетичний доробок Наливайка опубліковано й неодноразово перевидано в різних хрестоматіях та антологіях [Колосова, Кречотень, 1978, с. 319–326; Микитась, 1987, с. 514–518; Шевчук, 1988, с. 147–148; Шевчук, Яременко, 2006, с. 526–535].

Цілком окремо в переліку творінь Д. Наливайка стоять праці, у яких представлено паралельно два тексти – церковнослов'янською мовою та переклад староукраїнською: передмова до видання *Охтайкъ сирѣчь*

* Кафедра української мови, Житомирський державний університет ім. І. Франка, вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна, 10008; e-mail: v.moysiienko@ukr.net.

осмогласникъ (Лікції 1603–1604), скомпонований збірник *Лѣкарство на оспальїй оумисль чоловѣчїй...* та лекції *словенскїє Златоустого от Бесѣдъ єлѣських от иереа Наливайка выбранїє* (перед 1627). Дем'ян Наливайко не був піонером у такому представленні матеріалу. Першим двомовний текст (церковнослов'янською та руською /старобілоруською/ мовами) Євангелія запропонував русин-білорус Василь Тяпинський (1570-ті роки) [Клімаў, 2012, с. 33]. Наливайко ж в острозькому виданні підібрав для співвітчизників два твори Івана Золотовустого, а саме *Слово о покаяніи къ Феодору мнихоу испадшємоу, Слово о еже обаче въсоує матє^мса всакъ чїкъ живый* та тестамент¹ царя Василя I Македонянина [Николов, с. 41] сину Левові *Василїє о Хѣцрѣ грекомъ. Лвоу възлюбленному сїоу, и сѣцрѣствоующємоу. о добродѣтели наказанїє*. Весь збірник автор назвав „лікарством”, натякаючи цим читачеві, що в такий спосіб запропонував одноплемінцям рецепт для лікування приспаної байдужістю і звабленої гріхами людської душі. Дотепер більшість дослідників допускають, що автором перекладів цих творів, як і передмови, віршів та післямови, де вдруковано його ім'я, був саме Дем'ян Наливайко.

ПРОТОГРАФИ

Наразі достеменно не з'ясовано, звідки Наливайко брав церковнослов'янські тексти слів Івана Золотовустого та заповіту царя Василя. Дотепер відомі кілька збірників до XVII століття, де наявні ці твори: *Слово о покаяніи...* у *Сборник поучений* (Собр. Воскресенского монастыря, № 105, бумажная. Кон. XIV – нач. XV в.) та *Слово о еже обаче...* у *Великие Минеи Четии, собранные всероссийским митрополитом Макарием* (Изд. Археографической комиссии. – СПб.; М., 1868–1915). Текст видано під датою 13 листопада як слово 45 Короткої редакції Золоструя [Гранстрем, Творогов, Валевицюс, 1998. с. 70, 262]. Однак потрібний нам список не збігається із текстом у Великих мінеях четьїх. Відомі зараз кілька південнослов'янських списків, текст яких збігається із уміщеним у *Лікарстві...* другим словом Золотовустого *Слово о еже обаче въсоує...* Цей переклад зробили в другій половині XIV ст. південнослов'янські (афонсько-тирновські) книжники в складі так званого Студійського зібрання гомілій. Пізніше були здійснені й інші списки: Хіландар 404, Хіландар 392, Драгомирна 724, а також у Зібр. Копітара, № ХР 5 (414). Останній, Люблянський список, точно датований – це серб-

¹ Цю назву відомого твору запропонував саме Д. Наливайко в передмові *Тестаментъ цєсара керѣцкого Василїа...* У науковій літературі він відомий під назвою *Учительні глави*.

ський рукопис 1574 р. Він текстово збігається із уміщеним другим словом у Наливайковому збірнику з тією лише різницею, що сербська редакція послідовно замінена на українську. Наведемо приклади двох списків:

Поноуждаѣт њадро глоубинѣное рыболоца. ѣгда мрежу ввергъ, ѣ много ѡ соущихъ въ мори ловъ ѡбъемъ, раздирающеюся брѣ менемъ мрежу ѣ стрѣгъ привлачить. ѣ ловитъ чашоу свѣро питатель, ѣгда горы испытавъ, ѣ врѣхы горамъ ѡбраслыя рагѣноуѡ, съ свѣтлеѣ ѣ богатѣмъ възвратитса лѡвоѣ. аще же ѣже ѡ прибытокъ ѣ лѡвохъ ѡустрашенѣмъ, сладокъ ѣже ѡсѣхъ троудъ бываѣтъ. колыми паче ѣже црковное лѡващѣмъ њдро. ѣм же прибытокъ не днѣвны нѣже позѣмный, ѣо самое њбѣное црѣтвѣ еѣт. Принеси ѡубо възлюбленне ѣ днеѣ, ѡ двѣскихъ гоуслеѣ пѣснѣный възѡударимъ глаѣ. ѣ съ Дѣдомъ члѣѣскоую хоудость ѡбличѣвшѣ рыѣемъ. ѡбаче вѣсоуѣ матѣтса всакъ члѣѣ живѣѣѣ (Лік. 111)^{a)}.

Поноужаѣтъ ѣ њдро глыбинное рыболовца. Сѣга мрѣжѡ ввергъ ѣ много ѡт сѡщиѣ въ мори ловъ ѡбъемъ, разѣрающеся брѣменемъ мрѣжѡ ѣ стрѣгъ привлачит. ѣ ловитъ чѣшѡ свѣро питатель, Сѣга горы испытавъ ѣ врѣхы горамъ ѡбраслыж разгнѡвъ, съ свѣтлѣмъ ѣ богатнѣмъ възвратитсе лѡвомъ. аще же ѣже ѡ прбытокъ ѣ лѡвоѣ ѡустрашенѣмъ, сладакъ ѣже ѡ сиѣ трѡдъ бываѣтъ. Колыми паче ѣже црковное ловещѣмъ њдро. ѣм же прибытъкъ не днѣвны и нѣже позѣмны, ѣ самое њбѣное црѣтвѣ еѣтъ. ѣ принеси ѡубо възлюбленне и днѣѣ, ѡт двѣскиѣ гѡслеѣ пѣснѣнны възѡударимъ глаѣ. и съ Дѣдомъ члѣѣскоую хоудость ѡблѣчивше рыѣемъ. ѡбаче вѣсоуѣ метѣтсе вѣсакъ члѣѣ живѣѣѣ. (Срб. 172 зв.)^{b)}

- ^{a)} Тут і надалі приклади із початкових непагінованих сторінок книги позначаємо римськими цифрами, а з пронумерованих літерною пагінацією – арабськими.
- ^{b)} Список подаємо за виданням: Златоуст, сербская редакция, 1574 г. (Люблина, Народная и университетская библиотека, собр. Е. Копитара, № 5). Опис: [Mošinj, 1971, s. 81–88].

Переважно збігається й інтерпункція. Лише в одному місці виявлено невідповідність, де місцями переставлені фрагменти тексту: вѣрѡучѣннаа ти, тѣхъ ради, а не с тобою рѡждѣннаа, іако ѡ себѣ істоцѣваа. ѡѣчаа своа хотѣтъ а не твоа. іаже прѣлѣ ѣси даѣдъ (Лік. 113–114) – іако ѡ себѣ істьщавѣ. ѡѣчаа своа хотѣтъ а не твоа. вѣрѣченнаа ти, тѣ ради, а не с тобою рѡжденнаа. іаже прѣлѣ ѣси даѣдъ (Срб. 178). На цій самій сторінці відповідно до виразу в сербському рукописі: дѣждеѣ поѣѣбноую каплями росы – в церковнослов'янській частині *Лікарства...* надруковано: дождѣѣѣ поѣѣбноую кѣплю мѣрови.

Установити зараз, чи мав справу упорядник і перекладач саме з цим списком, чи з якимось іншим, непросто. Можливо, Д. Наливайко, маючи саме цей чи подібний сербської редакції протограф двох слів Івана Золотовустого, підправляв його в напрямку власне руської (української) редакції. Не виключаємо, що упорядник користувався ще якимось списком, уже до нього зредагованим іншим русином-українцем. Адже, за твердженням

Є. Голубинського, лише в писемній традиції Київської Русі XI–XIII ст. можна говорити про 203 слова святителя Івана Золотовустого в перекладі з грецької на давній київський ізвод церковнослов'янської мови. У подальшому на українських та білоруських землях діяли відомі скрипторії, де з-поміж переписуваних перекладів Святих Отців творіння Івана Золотовустого стояли на першому місці [Горбик, 2015, с. 88–89].

Існує й інша думка. Наливайко здійснив подвійний переклад: і церковнослов'янською – з грецької, і руською /староукраїнською/ – з церковнослов'янської. Такі міркування наводять Світлана Пастушок [Пастушок, 2000, с. 119], Ярослава Бондарчук [Бондарчук, 2014, с. 392, 395]. Проте підтвердити ці припущення чи твердження згаданих дослідників неможливо. Посилання на відповідну літературу відсутні. Не вказують вони й на грецькі протографи. Спеціальне дослідження щодо текстів обох частин *Лікарства...* здійснила Лариса Гонтарук [Гонтарук, 2015, с. 113–124]. На основі аналізу використання в церковнослов'янському тексті церковнослов'янізмів та полонізмів, зокрема лексем *добродѣтель, исправити, мѣнство*, дослідниця робить висновок, що „український переклад Д. Наливайко здійснив з польського, а не з церковнослов'янського тексту. Можливо, автор перекладав відразу два тексти – український і церковнослов'янський, тобто, використовував два оригінали (грецький або давніший церковнослов'янський і західнослов'янський). Лексика українського варіанту твору однозначно вказує на західнослов'янську (вужче – польську) мовно-культурну традицію. А наявність у семантичній структурі церковнослов'янських слів у значеннях, не характерних для них в XI–XV ст. (часто okazіональних), семантичні процеси у словосполученнях і процеси запозичення у церковну мову, характерні для XVI – першої половини XVII ст., є підставою для висновку, що перед нами церковнослов'янський переклад теж XVI – початку XVII ст., здійснений самим Д. Наливайком” [Гонтарук, 2015, с. 122–123]. Аби підтвердити чи заперечити ці міркування Л. Гонтарук, необхідно звірити церковнослов'янський текст із оригіналами протографів, які були в Д. Наливайка. Саме цього в статті не зроблено.

Наявність щонайменше кількох раніших списків (задовго до виходу друком *Лікарства...*) слів Івана Золотовустого в південнослов'янських рукописах та повний текстовий збіг щонайменше одного зі слів *Слово ѿ ежє ѡбачє вьсоує...* з уміщеним в збірнику *Лікарство...* та в сербському рукописі 1574 р. дають підстави заперечити версію про подвійний переклад: із грецької на церковнослов'янську, а потім на руську (староукраїнську). Цей збіг підтверджує факт, що Д. Наливайко або сам підкорего-

увавав південнослов'янський список (сербський ізвод), або мав уже такий редагований кимось із попередників церковнослов'янський (український) список. Тому з приводу подвійного перекладу усього збірника (з грецької на старослов'янську, а потім на староукраїнську) поділяємо припущення Володимира Перетця й щодо заповіту царя Василя: „Церковнослов'янський оригінал, очевидно, не був перекладений заново з грецької. Видавці по-слуговувалися одним із списків, що трапився їм у рукопису. Порівнюючи друкований церковнослов'янський текст вид. 1607 р. з рукописним, напр. Новг. Соф. 1444 (арк. 328) та ін., бачимо, що відмінності в тексті мізерні й легко пояснюються звичайними властивостями рукописної традиції” [Перетц, 1926, с. 64].

Малоймовірно, що Дем'ян Наливайко для перекладу використовував польський текст. Польська складова тогочасної руської (української) літературно-писемної мови була значною і вживання полонізмів як у перекладній частині *Лікарства...*, так і в поезіях Наливайка – цілком природне.

МОВНА СВІДОМІСТЬ ДЕМ'ЯНА НАЛИВАЙКА

Непересічною цінністю книги є перекладна частина, де автор, як і в поетичних творах, передмовах та післямовах відкриває для читача не лише свій художній талант, але й мовну свідомість. Д. Наливайко знав кілька мов. У повсякденні, вочевидь, спілкувався рідною говіркою, а за певних обставин літературною мовою – руською, добре знав польську й церковнослов'янську. Про позицію щодо оцінки мовної ситуації в конкретний період на конкретній території людиною дізнаємося з її публічних висловлювань або з її наукового чи літературного доробку. Мовна особистість Наливайка відображена в його творах. Сам автор у передмові до своїх перекладів говорить: „Длѣ́ то́го ѿ прѣ́стою мо́вою на дру́гой сторонѣ́ сло́во в сло́во догожа́ючи выро́здімьнѣ́ то́го пожі́ткою ѿ потре́бѣ́, написѣ́ти ва́жил-ѣ́мса. *Що* всѣ́ ла́скавому тво́ємоу бачѣ́нью ѿ себѣ́ са́мо́го ѡ́даю” VII. Тобто вчення Івана Золотустого та царя Василя Дем'ян Наливайко підбирав і видруковував окремою книгою не для задоволення власної вченості. Головним завданням українського мислителя було донести до співвітчизників зміст цих *Слів...* та *Зановину* і в такий спосіб повиліковувати чийсь заблудлі душі й приспаний розум. А це, на його переконання, можна було донести лише в тому випадку, коли читач або слухач розумітиме суть цих учень, тобто зрозумілою їм мовою. Ступінь зрозумілості цієї мови для „чительників” автор окреслив не стільки в оригінальних творах (поезіях, передмовах та післямовах), а саме в пере-

кладах, оскільки перед перекладачем стояло подвійно важливе завдання: не спотворити оригінал і максимально доступно донести зміст до читача.

Отож, у цьому виданні маємо погляд на тогочасне українське мовне буття одного із найяскравіших представників української духовної й моральної еліти – Дем'яна Наливайка.

Наливайків переклад в усій повноті відображає українську писемно-літературну мову кінця XVI – початку XVII ст. Проста мова перекладу Д. Наливайка містить, як і кожен текст цієї пори, українську розмовну та польську складову. Якби це не був переклад із церковнослов'янської, то була б, очевидно, і третя – церковнослов'янська.

У перекладній частині знаходимо власне українську повсякденну лексику, що належить до різних тематичних груп. Найбільше, звісно, загальноновживаної, наприклад:

поползноювса – послизною^вшиса 8,
 къ нѣси достигнуувый – до нѣа доса 9,
 беззаконїа – непра́вности 14,
 не погонивъ, ни же бовъ – не гна́въ, а́нѣ́ бивъ 23,
 ѿ десною – на правіци 28,
 ѿ шоуюю – на лѣвици 28,
 зде – те 28,
 оумнѣваеъ страхъ – оуме^ншоуе^т стра^х 30,
 въ другое время – на и^нши́и ча́сь 37,
 ника́коже ма́тежъ – жа́дны^х кло́пото^в 41,
 лоучей – про́мени 43,
 лоуна – мѣсаць 46,
 поу́стотю ѿпоу́стѣтъ – спустоше^немъ спуюстошѣтъ 46,
 за́вѣса сѣгиба́ема – за́вѣса зобгана 48,
 въ оутро́бѣ – в живото́ матерїнскомъ 51,
 не надѣющеся – не сподѣва́лися 65,
 ѿ пѣрваго – ѿ пѣршого 67,
 ни же ѡщуцаеъ – а́нѣ́ чюе^т 71,
 па́ки – знóвоу 73,
 сънмище – збо́риско 73,
 полоучиша – ѡде^нжали 76,
 ближнюю страну – бли́ко приле́глаа країна 79,
 вьсуе – надарѣмне 83,
 съ надеждею – з надѣєю 84,
 с чаяніемъ – з надѣєю 86,
 ѿча́нїа – ро́спачѣ 84,
 къ ногам притицатиса – до но́г оупа́дати 94,
 ѡбщїй врагъ – спольный не́прїатель 95,
 понести иго – понести́ юрмà 97,

помню – паматаю 104,
 не тоунѣ – не даро^м 108,
 но прости – а̄ле ма̄ дароӯй 109,
 въ кораблець – в чолнь 110,
 надро – вірь 111,
 злакъ – з̄бла 113,
 крамола^тса – свара^тса 115,
 оӯсраміса̄ съдины – зав̄стыда̄йса сиви^зны 117,
 лобзаю – поцьлоӯю 118,
 оӯм – рѣзъмь 117,
 поуть – гостинецъ 118,
 въ д̄ни и ноши – в̄дн̄ь ӣ вночи 119,
 та̄тбы – крадѣжоӯ 119,
 воздохъ – повѣтрѣ 120,
 грады – мѣста 120,
 пси лають – пси брѣшоу^т 143,
 укоризна – ганьба 146,
 въ влагалищихъ – въ схованью 144,
 наслѣдовати – ѿдѣдичити 155,
 изблевавше – выплювавши 166 та ін.

Такі очевидні українськомовні відповідники, вдало підібрані автором, знаходимо й з-поміж інших окремих тематичних груп (далі – ТГ) лексики, наприклад:

1) релігійна лексика: ковчегъ – скрѣнію 3, оцѣстилище – ѿлта^р 3, въ глѹбиноу злыхъ небрежеть – в глѣбѣокость грѣховъ 5, прѣреческое – проро^кіє 8, покааніа – покоуты 12, на иконѣ – на ѿбразѣ 49, къ иноческому житію – до чернецьства 78, на исповѣдь – до спѣвди 85, въ адѣ – в пеклѣ 112;

2) лексика на позначення назв людини та частин тіла: ча^нца моа – дѣточки моѣ 26, никто ѿ члѣкъ – жадень з людій 67, зраць члци – люде бача^т 156, члѣскоую – лю^аское 167, женоу – невѣстоу 69, прелюбодѣй – чѣжолѣжни^к 12, тать – злѣдѣй 12, дѣлатель – робо^тникъ 84, ѿ⁵ друже – ѿ⁵ товарышѣ 97, десатници и тръговници – побѣрцѣ ӣ ши^нкарѣ 120, любѣймѣнници – коханіки 122, конехранителю – коніошомѣ 149, воеводѣ – гѣтманови 149, ловцоу – мысливцеви 149, клеверѣтомъ – товаришо^м 163, кормчій – корабльникъ 173; на вѣи – на ка^пка^х 5, на вѣи своѣй – на своѣй шій 7, краемъ перста – коңцемъ пальца 28, грѣстію – жмѣнею 45, ѿт черева – с чѣрева 57, кѣжи – скоура 57, власы – волосами 69, вѣжда – 120, любѣчи 124, до гортани – в горлѣ 139;

3) лексика на позначення здоров'я – життя; хвороб – смерті: лѣчба – лѣкарство 29, ѿ недуга – ѿ заразы 30, ѿгнемъ держань – на ѿгневѣю хора^н

34, ѿ болѣзней – з болестїй 35, и недоуга – ѿ хоробѣ 39, ѿ жизни – до живота 33, настоѣщаѧ жїзнь – теперѣшній живоѣ 38, житїе свое – живѡтъ свѡй 132, дїшевныѧ страсти – дїшевныѧ заразы 166, исцѣлити – злѣчити 63, врачъ – лѣкаръ 148, врачемъ – докторам 166;

4) лексика на позначення одягу: вретичемъ одѣлса – в веретиско оубра^аса 20, въ златыѧ ѡдѣяны ѡдѣжда – в злотыѧ оубраны оубїры 42, оукрашающе тмами оукрашенными – оукрашаючи розмайтыми стрѡлами 53, ризѡ ѡдѣяныи – шаѣ стрѡлами 53, роубѡ прѡситѣ – соукнѣ вѣтхое прѡсит 114, одѣяніе... одѣй – оубїрь... оубери 159, сапѡзи – бѡты 173;

5) лексика на позначення назв забудов, хатнього вжитку та господарсько-го реманенту: ни дверей, ни же верей – анѣ дверей, анѣ жа^аныхъ затворѡ 4, жерновъ – камѣнь жо^оновыи 7, дверьъ – двѣри 11, въ бани – в ла^аню 34, овощное хранилище – боу^ака садоваѧ 46, яко былїе – їакъ мѣло 47, шаровы – фарбами 53, мрѣжей – сѣтїи 77, въ храминѣ... иной – в ѡсѡбной халоу^ащѣ 79, колесніцоу – вѡзь 117;

6) ТГ лексика на позначення назв звірів, птахів, худоби: ѡвча ѡно – ѡвечка ѡнаѧ 22, їако же врѧна – їакъ ворѡна 55, агнѣца – бара^ака 76, ѡрлоу – ѡрлови 174, въ птищехъ – на^а птѧхами 174, птѣнца своѧ – пташѧта свои 56.

Якихось вузьколокальних мовних явищ у перекладі загалом не виявлено. Можливо, до західноукраїнських варто віднести:

1) в веретиско 20 ‘грубий одяг’ *верета* ‘кольорове грубе полотноще застиляти ліжку’, *веретище* – ‘довгий одяг з грубої тканини’ [Гримашевич, 2002, с. 30], збориско 73, насмѣвиско 114, ѡбмѡвискъ 127 як словотвірні полісько-волинські локалізми на *-исък-о* [Аркушин, 2004, с. 114–122];

2) яко же нѣякаѧ преграда – нѣякого присѣнкѡ перегорѡда 48, де *при-сінок*, можливо, коридор, якась прибудова [Онишкевич, 1984, т. 2, с. 144; Євтушок, 1990, с. 63]; див. ще *пристінок* – ‘невелика комірчина в хатї’ [Аркушин, 2000, т. 2, с. 90];

3) на край висока камене възшедь – на самїй верѣхъ высѡкое слоу^авы вѣстѣпївши 107. *Слуда* (род. відм. *слудѣве*) ‘скеля’, відоме в давньоукраїнській мові [Німчук, 1992, с. 114], пізніше в українських пам’ятках до XVI ст. не виявлено (у досліджуваному тексті – це перша із відомих у староукраїнській писемності фіксацій лексеми). Проте в українських говірках (Надвірна, Івано-Франківська обл.) подібні утворення засвідчені дотепер: *слудване* ‘велике каміння’ [Личук, 2015, с. 394]. Допускаємо, що на час написання перекладу для автора сема ‘кам’яниста скеля’ передовсім мислилася саме як *слуда*, а номен *камїнь* мав ширше значення;

4) уживання вказівного займенника *тамтот* – на та^мто^т свѣтъ 28, тамтѣе право 136, та^мтѣє 140 відоме й дотепер у південно-західних та волинсько-поліських говірках [Аркушин, 2000, т. 2, с. 192; Онишкевич, 1984, т. 2, с. 279];

5) поплутування *e//u* в ненаголошеній позиції загалом і зараз характеризує український вокалізм, але в писемних текстах XVI–XVII ст. така особливість відображена переважно в західнополіських та волинських текстах, де зміну засвідчено й під наголосом. Знаходимо цю рису й у досліджуваній пам'ятці: слѣзы вылевáль IV, волочѣшь 117, влевáють 178;

6) у південно-західних говірках (волинських, подільських, наддністрянських) збережено вимову займенника III особи *вона* у формі зн. відм. *ню, на ню*. Таку ж само форму виявлено й у перекладі Наливайка: *й длѣ того та^к потоу^жндю на ню войноу розмайте вынашоль 93*. У пам'ятці кілька раз засвідчено в словах написання поряд двох літер: не оугамѣвоуе^т 9, загамѣввѣючи 19, прифо^ммѣвати 53, достѣпѣвали... пристѣпѣвали 76, в геє^нѣ 64. Непросто сказати, чи це помилка друку, чи відображення якоїсь особливості автора, чи місцева розмовна риса. Зауважимо, що подібні подвоєння, які не стосуються закономірностей розвитку українського консонантизму, дослідники писемних пам'яток відзначали вкрай рідко. У західнополіських текстах такі написання виявила І. Царалунга: постановвишисе, здоровью, вечистымъ, вижжевским [Царалунга, 2015, с. 27].

Загалом мова перекладу вочевидь засвідчує південно-західну українську тогочасну писемну традицію. Графемою *ѣ* Д. Наливайко передавав звук [i] як відповідно до етимологічного **ě*, так і на місці **e* (новий ять): ими^н 10, йміли 61 – мѣ^н 11, кви^нула 180 – квѣ^тки 59, невѣдоми 33; невидѣмо 153, невидѣмье 135, незлѣчѣныє 164, незлѣчѣныє 51, незлѣчѣноє 21; мѣ^н вѣрній... невѣрній 61, свой роуки 62, приказа^на мой 68, лѣта мой 102, бѣжимо 96, не спѣмо 119, крычѣте 8, на мѣсци 108; кáмѣнь 7, в пѣчѣ 16, полѣмѣнь 17, ѡ^нѣсь 19, весѣ^на 50, не нанѣсь бѣлю 103, мѣчѣ 109 та ін. Виразно це отожднення (ѣ = i) виявляємо в чужих словах: чарѣнокни^жники й практикарѣ 15, ты^х матѣрѣи (лат. *materia*) 17, (пор. на іншій сторінці – матѣрѣа 57), побѣрѣць й ши^нкарѣ 120, малѣрѣ 129, мѣнѣю^т 21, мѣлѣюны 48. Нерідко в новозакритих складах відповідно до давнього **e* знаходимо у (*ю*): привѣюль 17, звѣюль 30, своєю має^нности 76, юй 87, бѣлювь 105, в нѣмъ 178. Звук [p] перекладач відображає переважно м'яко: боу^ра 39, на повѣ^трю 40, затрѣсѣт^са 46, ѡ^трѣси 90, горѣ^чой 93, порѣ^докъ 64, примѣ^ра 68, знадѣ^ра 102, мѣ^рю 114, свѣ^рѣт^са 115, на оу^рѣдѣ 115. Уживано, як правило, форми іменників родо-

вого відмінка множини чоловічого роду II та жіночого III відмін з флексією *-ий*: не́прѣтелѣй 17, за дѣи 20, людіи 41, дорогоцѣ^{нь} каменій 42, коній бѣлыхъ 45, дверѣй доѣкнути 70 та ін.; ты^х рѣчѣй 19, конѣць злостѣй 19, непра́востѣй своѣхъ 20, з болѣстѣй 35, сме^ртѣй 43, те^мностѣй 99 та ін. У перекладній частині послідовно Д. Наливайко пропонує лише дієслівні форми I особи множини теперішнього часу дійсного та наказового способів на *-мо*: ма́ємо 6, перестанемо 6, прѣймемо 7, зготоуемо 22, згрѣшимò 28, боудемо 29 не згїнемо 66 та ін.; не трѣваймо... прибли́ждѣмоса 25, ѿсмѣлимоса 30, выліймо 83, не спѣмо 119 та ін.

Разом з тим зауважимо, що північноукраїнський тогочасний писемний узус виходив далеко за межі поширення характерних поліських рис. Тому в багатьох як скорописних, так і друкованих текстах, створених поза північноукраїнськими теренами, знаходимо й поліські особливості. Не стала винятком і аналізована пам'ятка. Нерідко в ненаголошених (рідше наголошених) складах натрапляємо на типові поліські *e*-рефлекси відповідно до **ǣ*: ѿбычае /мн./ 132, и звычае ѿ спѣобы 149, телѣсне 55, навѣ^т 57, єсть... нѣкоторыє 61, своѣе доро́ги 61, ра́ны зане^ббаныє 63, мѣлости нашоє 68 тыє которыє великіє 70, оутече^т 92, оумысли моє 66, своє лѣта 104, двѣ тыє рѣчи 142. А на двох сторінках автор допустив загалом локальний північноукраїнський рефлекс **ę* в ненаголошеній позиції: по^лѣгає^т... по^легає^т 98, два^цетѣ 104. Поодинокі трапляються велярна вимова [r']: лѣкара 63, цѣсара 128.

На час укладання збірника та написання перекладу для „простої” мови ще не існувало жодних орфографічних та пунктуаційних настанов. Їх випрацьовували й пропонували автори залежно від рівня освіченості. Низку таких правописних „правил” можемо виділити й від Наливайка:

1) Звук [л] в кінці складу перед приголосним переважно м'який як у питомих: ты́лько 5, бо́льшіє 13, доскона́льшого 13, по то́лько^м 15, то́лькаа 54, бо́льшоую 66, оу́жа́льса 73, ко́лько 87, ѿсмѣ́льса 90, спо́льний 95, го́льтає^м 99, ко́раблѣнѣковъ 110, во́льныє 120, оухва́льци 147, але – а́ггльскѣй 77, оу́дѣ́лне 145, сме́ртѣ́льный 159, так і запозичених словах: вальча-чи 11, а́льбо 11, цѣ́о-ко́льве^к 12, оу́льже^нє 87, до ва́льки 94, ба^ввохва́льскіє 20, ба́лвохва́льство 96, нефа́льшівыхъ 143. Водночас, автор перед голосним цей звук спеціально м'якістю не позначав: намало́вано 49, малова^нємъ 53, малова́ти 129, выхва́лованого 73, кролова́ти 142.

2) Досить послідовно Наливайко вживає літеру з в префіксі/прийменнику перед голосними, сонорними та дзвінками: з на́сь, оубѣспечаєть, з жро^лла, Роскоха́й, абѣсь з̣̣ залѣца́нъа моєго́ але́ ра́чѣй з са́мого (передмова), лічбы з̣̣ всего 1, Змілоуѣса 5, змакчѣти 13, з нѣщѣго 17, з̣̣ оупокѣєвъ 17,

з німи 51, з рѳкоши 74, з горъ 75 та ін., і навпаки – с перед глухими: с такъ 22, с фѳдамѳнѳтоу 46, с фрасоуѳнкѳ 52, с правѳе 69, мноѳге те* ѳс ты* 92, с фрасоуѳнкомъ 73, схѳчешъ, с послѳѳнихъ 74, с чоѳо 75, с коуплею 94, скрѳвжени* 148, рѳчи с часѳм 153 та ін.; але – зѳстѳповѳти 73, з своїми 149.

3) У кінці питальних речень послідовно проставлено крапку з комою: Що* теѳды; 16. Азѳали поглѳмѳвъ Бѳѳ ѳного ѳстоупника; 16. Азѳали ѳсоудѳвъ ѳѳ ѳ ѳѳзбаве* Пѳвель; 26. Й що* боудѳт мѳзе*нѳйшеѳ на* таковоую дѳѳоу; 45. Але ѳкъ; 45. Не вѳзѳемо ли сѳ зновѳ зѳ то; 61. Кѳ*ы бѳдѳ соужѳ*. ѳѳ ѳповѳ* соу*ѳи.

4) Вставні слова та конструкції в передмові та перекладній частині автор нерідко подає в круглих дужках: Пѳдѳно бѳвѳ* (ѳ правѳѳве) змѳрѳный вѳѳ П, ѳсли такъ великимъ хорѳбамъ подѳлати (ѳко тоуѳ ѳбѳчишъ) могло V, надѳѳю (моѳви Пѳве*) ѳстѳсмо збавлѳны 6, То* бѳвѳ* (рѳчѳно ѳстѳ) ѳѳдѳсть ко*домѳ 88.

5) Вибуховий [г] перекладач послідовно відображає диграфом кѳ: флѳкѳѳма 57, кѳ*ы 58, срѳкѳѳе 94, срѳкѳѳстю 137, жѳкѳлюѳчи* 107, фольѳѳоуѳ 108, кѳмѳнѳ 108, пожекѳнѳѳсѳ 118.

Дем'ян Наливайко, очевидно, не ставив перед собою мету здійснити переклад максимально близький до протографа, так би мовити, послівний, хоч і зауважив у передмові, що переклав „прѳстою мѳвою на дрѳугѳй сторѳнѳ слѳво в слѳво”. Його переклад вільний, у багатьѳх випадках описѳвѳ зворѳти значно бѳльшѳ за обсягом від церковнослов'янського тексту. Тому в низці відповідників свѳдомо чи несвѳдомо автор відходить від ориѳнального тексту, оминаючи в перекладі деякі лексеми та вирази: все ѳѳѳ ѳ внѳшней моудрѳсти тѳщѳнѳѳ, напрѳсно на бѳѳственнѳ прѳведѳно бысть словѳса – вшѳлѳкоѳ ѳ свѳѳскихъ наѳѳка* старѳѳѳ, зѳра* на бѳски* пѳсмъ слѳвѳ ѳбѳѳнено было /не перекладѳно *напрѳсно*/ 94; по мноѳгихъ потѳхъ и болѳзнѳхъ и побѳдахъ – по мноѳгихъ потѳхъ ѳ прѳѳѳѳ ѳ зѳвѳтѳства* /не перекладѳно *болѳзнѳхъ*/ 94; сродници бо сродникомъ. многаѳды мѳлаго ради имѳнѳѳ навѳѳовѳша – повѳнѳнѳѳ бѳвѳ* повѳнѳнѳхъ часткрѳтъ длѳ трѳѳа маѳѳности зѳраѳали /тут *сродници* треба ‘родичѳ’, а не винуватѳцѳ; *навѳѳовѳша* – ‘оббрѳхувѳли’, а не зрадѳжувѳли/ 136. На такий підхід Наливайка вказувѳли й іншѳ дослѳдники, зѳѳѳючи при цѳмому й на об'єктивнѳ труднощѳ при перекладѳ церковнослов'янських текстѳв: „Переклад /тут йдѳтьсѳ про *Тѳстамент* – В.М./ близький до ориѳналу, прѳте певною мѳрою розширюѳ його через неможливѳсть відобразити лаконѳчність церковнослов'янських виразѳв та конструкцѳй” [Перѳтц, 1926, с. 56, 64].

Знання автором української розмовної стихії та тогочасних писемно-літературних української й польської мов якнайповніше виявлені при перекладах граматичних форм, словосполучень, сталих зворотів та цілих фрагментів.

Активні дієприкметники теперішнього та минулого часу Дем'ян Наливайко перекладає відповідно до тогочасного українського розмовного узусу з суфіксами *-ач/яч-, -уч/юч-*: *имащєє манноу – маючєє ма^нноу 3, лежáщимь, и... не хотáщимь – лежачими, и̇... не хотáчими 11, нї гнѣваюцагосл, ни завидáца – а̇нѣ гнѣваючогосл а̇нѣ завіддючого 39, прорóкомь в̇пїющимь и̇ глїющимь – прорка волáючого и мовáчюго 45 та ін.; або замінює їх складно-підрядними реченнями: и да не речеши ми мало с̇грѣшившихь – Але а̇бысь ми не рѣ^к, жє тó мóже^т тóтъ ты^нко^с, котóрыи мáло цю з̇грѣши^н 11, Гáкоже бó и̇же крóмь свѣта себѣ творáи – Гáкъ бовѣ^м то^с, котóрый пере^н сл̇нце^м ховае^тсл 13, ѣдà пáдаа̇и не в̇станєтъ ли – а̇зáли тóтъ^с, котóрый сл повáли^т^с, не встает 22, яко былїе мынощихь – íакъ мýло ты^х, котóрыє пероу^т 47, ѿт чрева и ѿ ятра в̇сходящєє – котóрое с чѣрева и̇ с плю^н походи^т 57, ѿ еже вáщше любити просáщихь, паче дающихь – А̇бы лѣпше любити ты^х, котóрыє прóсá^т, а̇нѣжли^с, котóрыє даю^т 167.*

Переважно українські розмовні утворення використовує автор при перекладі форм наказового способу: да боудєтъ ти оугодєнь – нехáй сл тобѣ подобает 14, и̇ приближим̇сл Б̇гоу – и̇ приближд̇мосл до Б̇га 25, слыши – слоухай 43, даждь – дáй 73, предварим̇ лице – забѣгн̇мо тварь, зл̇тимь ср̇ца – в̇лїймо ср̇ца 83, в̇зоударим̇ глась – заграймо гóлосно 111, оуправлáи – вправоу̇и 132, расмотри – ро̇збáчь 152.

За українськими словотвірними моделями, іноді не без польського впливу, підбирає Наливайко слова до старослов'янських відповідників: соуеть – ма^нноста^м 9, ѿт слышашихь – оу̇ слд̇хачóвъ 85, безоумне – глоупче /Кл. відм./ 123, ласкателей – похлѣбцовъ 75, дѣлателá – спра^нцомь 88, ятыхь – пойма^нцóвъ 109, изводитє^н – в̇ыко^тца 118, прехóдника – прóходєнь 122, и̇ свѣдїтелá и̇ подражáтелá – и̇ свѣдковъ и̇ наслѣдовцовъ 143, ѿбсиротѣнїє – ѿсиротѣлость 75, безьс̇вѣтїє – нерозмýсльность 150, бл̇гчестїє – абожєн̇ство 152.

Українізовані й приименниково-іменникові комплекси: *имамы кь Б̇гоу – маємо до Б̇га 6, к нимь – до нїхь 8, кь Ілїи – до Ілїи 20, кь в̇ходу – до в̇стоуп̇ 70, кь иноческому житїю – до чєр̇нецства 78, кь ногам – до нóг 94, на исповѣдь – до спóвѣди 85, вь мирѣ – нá свѣтѣ 102, та інші службові слова: а̇ще ли – а̇ єсли бы 8, а̇ще – бы 10, како бо – бо а̇ нацо 11, Гáко же бо и̇же – Гáкъ бовѣ^м то^с, котóрый 13, єлма же – áле кг^ны 26, не яко же..., но – не íа^к..., áле 39, (чє^тєн̇ боудєтъ), пáче нєже (камень) – (дорóжшїи боудє^т)*

над (ка́мѣнь) 46, а́ще – е́сли 66, но – а́ле 83, кто бо – кто * бы 83, елико..., толико – ко́лько..., то́лько 136.

Виразно українська розмовна стихія виявлена й на акцентуаційному рівні. Особливо це помітно у спільнокореневих словах обох частин: *но сплачіте* – *але плáčте* 8, *ни ка́менїа* – *анѣ камѣ^на* 8, *ро́сы* – *росы* /Р. одн./ 10, *въвѣр̀гнути* – *оуверечи* 14, *и оутѣши́хъ* – *и оутѣшили́емъ* 20, *пока́са* – *пока́вса* 20, *въвѣки* – *на́вѣки* 30, *глю́ща слы́шаще* – *слыха́емо мо́ва* чого 63, *о^т пелѣнь* – *о^т пѣлень* 129, *сматрѣй* – *оусмо́трѣй* 137, *весѣліа* – *весѣла* 112. У словах, що не мають відповідників – послідовно українське наголошування: *дла́ то́го* 6, *дла́ чо́го* 64, *в не́го* 155, *тако́выє чо́да* 18; *плывѣчи* 8, *хотечи* 13, *те́рпачи* 36, *сѣдачи* 76, *йдоучи* 77, *мо́лчачи* 143; *впадемо́* 35, *даемо́* 66, *ѣгрѣши́мо* 28; *те́рпятъ* /III ос. одн./ 40, *ца́рствоу́ють*, *любомоудрѣствоу́ють* 127 та ін. Тогочасне українське наголошування нерідко не збігається з терпінним. Кореневий наголос в іменниках був значно більше представлений, ніж зараз: *тѣмъ плáčе^м* 10, *до́броди* 11, *зло́дѣй* 12, *на^н о́тсро́ками* 14, *на тѣлькиє лѣта* 33, *в несме́рте́льные вѣки* 34, *ко́ній бѣлыхъ* 45, *о́номъ соудѣ* 96, *в пісмѣ* 131, *да́ровъ* 143, *вѣлікаа́ е́сть бѣда* 155 (хоч це слово знаходимо в тексті й з іншим наголошуванням – *на́йбо^ншаа́ бѣда* 105), *са́ды* 178 та ін.

Церковнослов'янські сталі звороти та словосполучення переважно також перекладені відповідними українськими (іноді польськими): *низложеніє* и *погоубленіє* – *оупа^нкоу* и *згибели* 3, *яко же кто речеть* – *власне рекѣчи* 24, *начало положи дѣлоу* – *початокъ покажи справѣ* 30, *напрасно тебѣ* и *коупно* – *тобѣ знагла* и *заразъ* 31, *блѣдѣти на́съ възнепцоуеши* – *за пле^тки то роздѣмѣти боудешъ* 37; *дроугъ къ дроугу* – *єди́нь ѣ дроуги^м* 41, *лицемъ къ лицу* – *тварѣ в тва^р* 44, *трепетати* и *колѣбатиса* – *дрыжати* и *хвѣ^латиса* 49, *или въ поучиноу* или *въ стремниноу* – *а́лбо в глѣбокость*, *а́лбо в іа́моу* 72, *въ себѣ бывъ* – *до себѣ пришо^н* 76, *бжїєю бл҃годатїю* – *з ласки божее* 77, *но с чаяніемъ благимъ* – *а́ле з до́брою надѣєю* 86, *приложи достоин началу конецъ* – *прида́й го^нный поча^ткови конѣць* 90, *в нѣдрехъ имать змію* – *в па́здѣ хова́етъ гадиноу* 143, *сѣмо* и *о́намо* – *и са́мъ и та^м* /можливо, помилка друку, мало б бути *и сам* и *там*?/ 145, *не о́трини* – *не лѣгце собѣ ва́жъ* 153, *и просто рещи* – *и ко́ро^тко мо́вачи* 167.

Звичайно, великою мірою в перекладі представлена польська мовна стихія. Уже в самій назві збірника маємо очевидний полонізм *оспалый* 'приспаний', який, очевидно, був зрозумілим русинам-українцям на час укладання твору, але з часом із активного вжитку вийшов. Відзначимо ще такі полонізми та запозичені через польську мову європеїзми: *Источникъ*

слезъ – жрѣдло сле³ 2, рыданїа – ламентъ 2, внезапу – знагла 9, оушищраеть
лоукавий – ошоукиваетъ шѣтанъ 11, малакїиць – псоу подобнии вшетѣчни^к,
манну пожрѣти – маинѣ ѡфѣровати 14, еда боудеть – а̀зали боудеть 14,
естли – аза^ж 15, но въскорѣ – а̀ле в рыхло^м часѣ 52, ѡли слиноу – а^нбо
слинѣ 58, хракотїноу – флекгмѣ 58, з блоудницею – љ вшетѣчницею 78,
на тръжищи – на рыно^к 76, блеватины – вѣмѣтовъ 84, гдѣ – панъ 84, въ
основанїи – на фѣдаме^нтѣ 89, воинъ – жо^ннѣрь 92, побѣдахъ – звѣта³ства^х
94, бракъ – малже^нство 99, тѣла блѣобразїе – телѣснаа цоудность твѣри 134,
ѡбилно – ѡбфите 144, коупла нѣкаа – гѣндель власне ѣсть 146 та ін.

Найбільше розкрився Наливайко як знавець і розмовної української
стихїї, і тогочасної писемно-літературної мови під час тлумачення окремих
фраз, значних фрагментів тексту, коли послівний переклад не давав можли-
вості з усією повнотою донести одноплемінцям рідною мовою Слово Боже
від відомих отців та вчителів церкви:

– аще и Павелъ, аще и Петръ бы былъ, не быша постыдѣлиса плачуще
и сѣтоующе – хот бы ѡ Паве^н, а^нбо Пѣтръ, не встыдали бы са плакати
и нарѣкати 8;

– Гѣкоже бо ѡже крѣмѣ свѣта себѣ творѣй, ѡного бо не ѡтѣчети ничїмъ
же, себѣ же вельмї въ тмѣ затворївъ – Гѣкъ бовѣ^м то^т, котѣрый пере^д
слинѣ^м ховае^тса, солнѣцѣ жа^нное шкѣды не чинитъ, а̀ле рѣчей себѣ в те^нность
замыкае^т 13;

– где сїхъ мечтанїе ѡно нѣѣ – гдѣ ѡнаа ѡхъ по^мпа 31;

– и другїй конецъ никакоже боудеть – а̀ другѣго ко^нца нѣкѣ^ны ю^ж не
дочекае^тса 36;

– послѣжде бо ѡт нѣкотѣраго изоумленїа ѡнъ въ себѣ бивѣ – По до^нтой
бовѣ^м хвїли ѡнїй млѣдѣнецъ ѣкобы по нѣакомъ ѡшалѣ^ню до себѣ пришо^н 76;

– не възмоци понести ѡго – не здоужалъ понести ѣарма 97;

– днес сый и оутрѣ не сый – нѣѣ ѣсть, а̀ заѣтра ѣго нѣмашъ 113;

– иже естествомъ тлѣннїй, и яко же не пщуе^т въченъ – котѣрый
з натоуры е^{ст} гнилы^м, а̀ фа^нтазією са чїнїть вѣчны^м 114;

– взатъ се, и на другѣе блюдетъ. оудрѣжа ѡно, и къ иномоу нѣчесоמוу
синоуль естъ – тоѣ взѣвъ, а̀ на другѣе мѣсли^т. тоѣ дерѣжитъ, а̀ на ѡншеѣ
ро^ззѣвивъ пацѣкѣ 121.

Синонімія в перекладній частині викликана знанням і використанням
автором кількох мов: церковнослов'янської, української, польської та, оче-
видно, й інших європейських: на вѣи – на ка^рка^х 5, але на вѣи своѣй – на своѣй
шїй 7, нѣѣ и пр^чно – нѣѣ ѡ все^га 124, але всегда – за^нше 31; ѡ възри – ѡ посмо-

три 43, але зра̑ть – ба̑ча^т 156, расмотри – розба̑чь 152; бракъ – малже^нство 99, але причаститиса бракоу – до ѿжене^на позвѡлити 100; дне^с – нѣѣ 111, але нѣѣ – тепе^п 3, нѣѣ – за̑ра̑з 33; недоугомъ – хорѡба^м 148, але ѡт недуга – ѡ^т за̑ра̑зы 30, ѡ^т болъзней – з болестѣй 35; врачъ – лѣкаръ 148, але врачемъ – дѡктора^м 166.

У перекладі автор використовує переважно українську мову та іноді окремі польські елементи, проте нерідко спостерігаємо в перекладній частині й церковнослов'янські форми, які відрізняються від відповідника в церковнослов'янській частині якщо не лексично, то принаймні графічно: анькврѡ – а^нкіры 7, и свѣрѡ – и̑ звѣрѡ 14, псалѡмникъ – про̑ркъ в ѡ^нмѣхъ 54, слѣноу – слѣнѡ 58, ѡи – псы 143, теѡдоре – Феѡдоре 106, еленѣ – ѣленѣ 160. Іноді прагнення змінити церковнослов'янський текст призводило до зворотнього наслідку, адже текст не онароднювався, а навпаки окнижнювався: са̑ди – са̑дѣ 139, възбѣсивѣса – възбѣсилса 16, хоч переважно такі дієслівні форми перекладач пропонує саме з лабіалізованим *л > в*: полѣпши^п 18, покѡлвса 20, не гнѡвъ, ѡнѣ бѣвъ 23, не ѣмивѣса 30, наве^рноуѡвса 31, поглѡмѣвъ 16, зма̑кчи^п 17, цѣловѡвъ 81 та ін.

Не відомо, хто ввів до церковнослов'янської частини слова *вѣтрила*, яке автор перекладає – па̑рѡси 110; *бочительное*: коню оубо добродѣтель бочительное – и̑ ко̑нь маєт цнѡтѡ, стѡпоу и̑ кро̑чь 169. У чеському виданні *Slovník jazyka staroslověnského* ці лексеми відсутні [*Slovník jazyka staroslověnského*, 1966, т. 1]. А слова *бочительный* ми не виявили взагалі в жодному історичному лексиконі східнослов'янських мов. Можливо, є сенс допускати появу цієї лексеми в українській редакції церковнослов'янського списку за аналогією до двох інших на цій самій сторінці: *псоу же лаятельное* (від *лаяти*) и *ловительное* (від *ловити*). Звідси й *бочительное* від псл. **bočiti* (*se*) 'дивитися з-під лоба, бунтуватися, противитися, гніватися, битися' [*Slovník praslaviański*, т. 1, с. 292–293]². Лексеми *кро̑чь* та *парус* також уперше за-свідчені в українській писемній практиці.

На позначення *мови – слова – мовлення* в перекладній частині Дем'ян Наливайко послідовно використовує саме такі українські лексеми до церковнослов'янзмів *бесѣдовати*, *вѣщати*, *глаголати*, *ректи*: провѣщаю к нимъ глѡ – до нѣхъ бо̑удоу мо̑вити слова̑ 8, рци ми – повѣ^ж ми 14, глѣ вѣщаа – слово̑ вырѣкъ 21, что бо рече – гдѣ та̑къ мо̑ви^т 42, бесѣдоуѡ – розмовляючи 68, глѡти – мо̑вити 139, ѣстинно̑е слово̑ – правдомѡвность 148, въ всѣхъ твоихъ

² Автор щиро вдячний за ці міркування професорові А. Фаловському.

глѣмыхъ же ѿ творимыхъ – въ вшелѣки^x твои^x мова^x ѿ оучиінахъ 148, Ѡ оученіи слова – Ѡ цвѣченію мовы 173.

Дохристиянські вірування в Наливайкові часи були ще відчутні, що й відображено в перекладі. Блискавка – стихія іще донедавна грізного у слов'ян Перуна: громъ творди и млѣнію – который грѣмомъ справоує^t ѿ перѣномъ 124. Хоч знав перекладач і номен *блискавка*: млѣніиноу свѣтлость – блискавичноє ѣности 58.

Укажемо на деякі виявлені риси, що в пам'ятках цього часу були вкрай рідкими. Чи не вперше в українській писемній практиці засвідчено форму Н.-З. відм. іменника середнього роду колишніх jō-основ із флексією -я(Δ): зѣалоє зѣла 113. У *Словнику української мови XVI – першої половини XVII століть* саме цей приклад до статті ЗѢЛЯ, ЗѢЛА, ЗѢЛЄ... наведений як найраніший [Словник української мови XVI – першої половини XVII століть, 2005, с. 241]. Можливо, Наливайковим неологізмом є прислівник *вдеса̀тєро* чи *вдеса̀тєронасобѣ*. Упорядники *Словника української мови XVI – першої половини XVII століть* також наводять цю лексему як *вдеса̀тєро*, розділяючи сполуку на три слова: *вдеса̀тєро на̀ собѣ* [Цит. праця, 1996, вип. 3, с. 190]. Проте в тексті слово надруковане під одним наголосом, а зворотний займенник без графемі *ѣ*: *вдеса̀тєронасобѣ* ро̀мно̀жити ста̀рає̀са 121. Думаємо, що такий відчислівниковий прислівник перекладач міг утворити не без впливу польської, пор. *w dziesięciornasob* ‘десятикратно, удесятеро більше’ [Mały słownik zaginionej polszczyzny, pod red. F. Wysockiej, Kraków 2003, s. 60] або чеської мови: пор. у ч. *dvojnásob* ‘удвічі’ [Павлович, 1967, с. 99]. Найімовірніше, саме Наливайко ввів в обіг (перше із засвідчених уживань в українських писемних пам'ятках) прислівник *цѣлкомъ*, але невідомо, чи він українізував полонізм *calkiem* [Bańkowski, 2000, с. 107], чи використав поширене в розмовній практиці українське слово. У картотеці *Словника української мови XVI – першої половини XVII століть* номен засвідчено в передмові до острозького видання молитовника 1606 року [Молитовник, 1606, арк. 2 зв. –3], яку також написав Дем'ян Наливайко.

Усвідомлення відокремленості української (руської/простої) та церковнослов'янської (словенської) мов для Наливайка було очевидним. Послідовно автор бачить, виділяє й перекладає українською розмовною церковнослов'янськими всіх мовних рівнів. Фонетичні: надѣждѣ – надѣю 6, врага – вѣрога 7, здравіє – здоро̀вє 9, въ пѣци – въ пѣчи 10, грѣдыхъ – гѣрдыхъ 46; акцентуаційні: сплачіте – плачте 8, каменіа – камѣ̀а 8; морфологічні: вѣдый – вѣдаючи 7, ѿ праваго – ѿ пра̀ваго 10,

лежачимъ – лежачими, да боудеть – нехай боуде^т 12; синтаксичні: инѣхъ наоучивый црѣ – кроль, который иншихъ оучилъ 18, грѣхъ ради – для грѣхъ 20, азъ тебѣ быхъ... оучитель – я-мъ тобѣ былъ... оучителе^м 129; словотвірні: възрѣти, и възвратитиса – прозрѣти и наве^рндитиса 5, телесъ – тѣла 8, словесы – слова^{ми} 23; лексичні: жизни – живота 6, дондеже – поты 6, на вѣи – на шій 7, тцетà – шкода 8. Зовсім чужими для перекладача виявилися форми минулих часів – аориста, імперфекта й плюсквамперфекта, наявні в церковнослов'янській частині. Вони взагалі відсутні в перекладі. Залишки перфекта трапляються у видозмінених і модифікованих наростках, які додає автор не лише до дієслів, але й до інших частин мови. Водночас, варто зауважити, що освічені автори досить активно до тогочасної писемно-літературної (руської/простой) мови долучали польську складову. В перекладі Наливайка вона становить значний відсоток. Тобто, наблизити давню й менше зрозумілу церковнослов'янську мову до читача для Наливайка означало тлумачити її більшою мірою через українську й меншою через польську. Мабуть, є підстави констатувати факт очевидності в мовленні освічених людей початку XVII ст. двох мов – української та польської.

Щодо авторства перекладу, про який більшість дослідників робили лише обережні припущення, що його міг здійснити Дем'ян Наливайко, думаємо, сумніви варто зняти.

У перекладах *Лікарства... та Лекцій...* (авторство Наливайка вказане „от иереа Наливайка”) знаходимо прямі відповідники: врачъ израденъ есть – лѣкаръ, то^т есть наивыборнѣйшій 148 (Лѣк.), ослжшаніє сѣовне к ро^жшимъ изрѣднѣй ѿ все^м явлаетса – послжшєньство сѣовьское до родичовъ наивыбо^рнѣйшее в томъ показоуѣтса 98 зв. (Лекц.); Ѡ оученіи слова – Ѡ цвѣченю мовы 173 (Лѣк.), дѣи же слово – â дѣи мова 102 (Лекц.); нравы – обычае 132 (Лѣк.), нравъ – обычай 102 (Лекц.); и възри – и посмотри 43 (Лѣк.), зри – присмотри 103 (Лекц.) та ін.

У поезіях використовує автор лексику, яка послідовно збігається з такими самими відповідниками в перекладі. У Наливайка в перекладах до цсл. *лице* завжди переважно підібрано слово *твар*. У поезіях, крім цієї лексеми, інших, наприклад *обличє*, не виявлено: *смотрячи на твою твар* (*Лямент...*)³. Неодноразово в перекладі та в поезіях уживає Наливайко лексему *пащєка*: *который з вас пашєки тос смерти прєскочить* (*Лямент*.

³ Приклади подаємо за: Інтернет-доступ: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/antol17.htm>.

От отца до сынов). Фразеологізм *оком мгнути* знаходимо в перекладі: *бѣко^м мгнѣти 38* і в поезіях: *и свѣт тот чудный въ окомгненію минул* (*Лямент. До всѣх посполите*); *в окомгненію мя провадитъ* (*Прозьба чителникова о час*). У перекладній частині збірника Дем'ян Наливайко нерідко вживає похідні від полонізму *рыхле*: *но въскорѣ – ѿле в рыхло^м часѣ 52*. З такою самою семантикою вживано лексему *й* у поезіях: *мало на нѣм побывавши, врыхлѣм его и позбыл* (*Лямент. До всѣх посполите*). Слово *видихнути* (*витхнути*) зі значенням 'відпочити, перехопити подих від втоми, болю' знаходимо і в перекладі: *но даждь намъ отдохнути – ѿле дай намъ выдхнути 73*, і в поезіях: *вытхнувши отъ болю* (*Лямент. Ксюнже Януш до брата*). І в перекладі, *й* у віршах автор однаково виокремлює вставні слова та конструкції: *надѣю* (мови^т Паве^л) *ѣстѣсмо збавлены 6*, *Слышалем* (*Григорій рек*), *же ся спирали* (*До того ж чителника*); *що сѧ не выѣобразио* (*дѣовнѣ*), *и що сѧ не доносило в досконѧлость 52*, *Пядію бо вѣм* (*а правдиве*) *змѣренный вѣк* (*Прозьба чителникова о час*). Зауважимо, що в церковнослов'янській частині подібних виділень немає. Для вибачення перед читачем у перекладача *й* автора поезій використана однакова конструкція: *мѧты^м даруѡй 109* і *Даруѡи ми* (*Прозьба чителникова о час*).

Отже, переклад церковнослов'янської частини зробив саме Дем'ян Наливайко. По-перше, мова та стиль віршів, передмов і післямов, під якими однаково підписувався Наливайко – „Даміанъ, недостойный прѣзвитеръ” /у дерманському виданні *Октаихъ сирѣчь осмогласникъ* (1603–1604), у *Лікарстві...* (1607)/, цілком ідентичні мові та стилю перекладів. По-друге, у перекладах *Лікарства...* та *Лекцій...* підібрано лексичні відповідники схожі до церковнослов'янського тексту.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Аркушин Григорій Л., 2000, *Словник західнополіських говірок*, т. 1–2, РВВ „Вежа” Волинського державного університету ім. Л. Українки, Луцьк.
- Аркушин Григорій Л., 2004, *Іменний словотвір західнополіського говору*: дис. д-ра філол. наук: 10.02.01, Волинський державний університет ім. Л. Українки, Луцьк.
- Бондарчук Ярослава В., 2014, *Історія Острозької академії. Навчальний посібник*, Видавництво Національного університету „Острозька академія”, Острог.

- ГОНТАРУК Лариса, 2015, *Церковнослов'янські та українські перекладні твори Д. Наливайка кінця XVI – першої чверті XVII ст.: проблема періоджера*, „Проблеми слов'язнавства”, вип. 64, с. 113–124.
- ГОРБИК Сергій, 2015, *Переклад та видання творів святителя Іоана Золотоустого в Київській православній митрополії (XI–XVII ст.)*, „Волинський Благовісник”, № 3, с. 87–94.
- ГРАНСТРЕМ Евгения Э., ТВОРОГОВ Олег В., ВАЛЕВИЧЮС А., 1998, *Иоанн Златоуст в древнерусской и южнославянской письменности XI–XVI веков. Каталог гомилий*, Издательство Дмитрий Буланин, Санкт-Петербург.
- ГРИМАШЕ ВИЧ Г.І., 2002, *Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок*, Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету ім. Івана Франка, Житомир.
- ЄВТУШОК О.М., 1990, *Народна будівельна лексика Західного Полісся*, Рівне.
- КЛИМАЎ Ігар П., 2012, *Евангелле ў перакладзе Васіля Цяпінскага*, Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў, Мінск.
- КОЛОСОВА Вікторія П., КРЕКОТЕНЬ Володимир І., 1978, *Українська поезія: Кінець XVI – початок XVII ст.*, Наукова думка, Київ.
- ЛИЧУК Світлана, 2015, *Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини*: дис. канд. філол. наук. (рукопис), Додаток А, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаніка, Івано-Франківськ.
- МИКИТАСЬ Василь, 1987, *Українська література XIV–XVII ст.*, Наукова думка, Київ.
- МОЛИТОВНИК, 1606, *Имѣя в себѣ церковная послѣдованія*, Острог (зберігається у Львівському історичному музеї, Шифр Сд 131).
- НИКОЛОВ Ангел, 2009, *Средневековый славянский перевод „Учительных глав” императора Василия I: проблемы изучения рукописной традиции и ранних печатных изданий*, в: *XIX Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*, т. 1, Москва, с. 41–47, <http://pstgu.ru/download/1282567888.nikolov.pdf> (последнее вхождение: 1.12.2018).
- НИМЧУК Василь В., 1992, *Давньоруська спадщина в лексиці української мови*, Наукова думка, Київ.
- ОНИШКЕВИЧ Михайло Й., 1984, *Словник бойківських говірок*, ч. 2: *О–Я*, Наукова думка, Київ.
- ПАВЛОВИЧ А.И., 1967, *Чешско-русский словарь*, Советская энциклопедия, Москва.

- ПАСТУШОК Світлана, 2000, *Даміан (Дем'ян) Наливайко*, в: *Острозькі просвітники XVI–XX ст.*, Університет „Острозька Академія”, Острог, с. 114–122.
- ПЕРЕЦЬ Владимир Н., 1926, *Тестамент царя Василя в українських перекладах*, в: *Сборник отделения русского языка и словесности Академии Наук СССР*, т. 101, № 2, Издательство АН СССР, Ленинград, с. 50–72.
- ГРИНЧИШИН Дмитро Г., ред., 2005, *Словник української мови XVI–першої половини XVII століть*, вип. 12, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.
- ЦАРАЛУНГА Інна Б., 2015, *Вишівська міська книга XVII ст.*, Житомирський Державний Університет ім. І. Франка, Житомир.
- ШЕВЧУК Валерій, 1988, *Марсове поле. Героїчна поезія на Україні X–першої половини XVII ст. Книжка перша*, Молодь, Київ.
- ШЕВЧУК Валерій, ЯРЕМЕНКО Василь, 2006, *Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу та бароко XV–XVIII століть*, Аконіт, Київ.
- BAŃKOWSKI Andrzej, 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1: A–K, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- KURZ Jozef, red., 1966, *Slovník jazyka staroslověnského*, t. 1: a–h, Academia, Praha.
- MOŠIN Vladimir, 1971, *Kopitarjeva zbirka slovanskih rokopisov in Zoisov cirilski fragment iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani*, Ljubljana, s. 81–88.

Viktor Moysiienko

LEKARSTWO... NA UŚPIONY UMYSŁ LUDZKI ALBO ARTYZM DEMJANA NAŁYWAJKI JAKO TŁUMACZA

Streszczenie

W artykule przeanalizowano szczegółowo osobliwości przekładu z języka cerkiewnosłowiańskiego na staroukraiński oraz cechy językowe zabytku z 1607 r. *Лѣкарство на оспалый оумисль чоловѣчій...*, który uporządkował (dobrał teksty Joana Złotoustego i cesarza Bazylego) i przetłumażył Demjan Naływajko. Ustalono, że jako protografy dla przekładu posłużyły teksty staro-cerkiewno-słowiańskie, a nie greckie. W doborze elementów językowych odpowiadających oryginałowi cerkiewnosłowiańskiemu Demjan Naływajko wykorzystywał przede wszystkim ówczesny literacki język ukraiński, w zabytku ujawniono bowiem niewiele lokalnych ukraińskich cech dialektalnych. Zaakcentowano również, że znaczny udział w tłumaczonej części zabytku zajmuje polszczyzna.

*MEDICINE... FROM LULLING HUMAN MIND
OR DEMYAN NALIVAYKO'S MASTER TRANSLATION*

Summary

The article analyzes the peculiarities of the translation from Church Slavonic to the Ukrainian language and the linguistic features of the written historical text of 1607 *Medicine for Male Sufferers*, which was edited (selected parts were extracted by Ivan Zolotovust and Tsar Vasily) and translated by Demyan Nalyvayko. It was established that the sources for translation were texts in the Church Slavonic, not the Greek language. When selecting common-sense correspondences to the Church Slavonic original, Demyan Nalyvayko used the most contemporary Ukrainian book language. Local Ukrainian dialect features are little found. The Polish component is a significant proportion of the translated part.